

V r u c h t b a r e

A A R D E

3 | 95

ITALIË *SPECIAL*

De magie van het zuiden

SICILIAANSE
REISIMPRESSIONS

TOSCAANSE
LANDSCHAPPEN

TOSCAANSE LANDSCHAPPEN

Het land van Dante

FOTO: TOM ENGEL

Een kasteel waar Dante heeft gewerkt, geknotte duizend jaar oude eiken. Het bijzondere van Toscane is dat je er zoveel plekken vindt waar de geschiedenis een afdruk op heeft achtergelaten. "Nederland heeft meer een cultuur die vervangt; Toscane meer een cultuur die verbijzondert." Gesprek met de Wageningse landschapsecoloog Willem Vos over het zelfbewustzijn van het Toscaanse landschap.

Jaren geleden trof mij, wandelend buiten Rome, een uitzonderlijk tafereel. De middaghitte drukte zwaar en loom op lijf en leden. Ik zocht een plek om mij een uur of wat over te geven aan de diepe ademhaling van een siësta, toen een fris geplas van water en heldere kreten mij opschrikten uit mijn trage gedachten. In een oeroud marmeren bassin, restant van een vergeten landgoed, baadden twee dikkige Italiaanse jongens tussen kikkers en waterlelies. Mij en mijn metgezellen ziend, begonnen ze te schateren. In een ommeziende werkten ze zich over de glibberige randen van de waterbak en ver-

dwenen. Ze hadden evengoed kunnen verstenen in klassieke poses. Spetterende, pretmakende Romeinen in een diepgroene oase, en overal rondom de uitbundige zon van de Campania. Lag hier niet de kwintessens van een Italiaans dolce vita? Tintoretto's verflandschap dat los laat uit zijn lijst en even in het leven trad? Aan het begin van onze Gouden Eeuw was het Italiaanse landschap een bijna onuitputtelijke inspiratiebron voor schilders en schrijvers hier te lande. En niet alleen Nederlandse. Toscane, wieg van Italië's grootste geesten, wist als weinig andere gebieden het buitenlandse oog te bekoren. Verfijnde eet- en kledgewoonten, melodieuze taal, zonnig klimaat en harmonieuze landschappen groeiden in een tot een veelkleurig en smakelijk palet. De grootste liefhebbers van Italië vind je niet toevallig bij kunst- en cultuurkenners. Het groene Toscane is ook bij hen nog altijd één van de meest geliefde reisdoelen.

CULTURA MISTA

Willem Vos is ook zo'n liefhebber, getuige zijn vele reizen naar Italië, zijn kunstgalerie en zijn eigen sculpturen en schilderijen. In het dagelijks leven is hij landschapsecoloog bij het Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek. Hij schetst een weids beeld van het mediterrane landschap waar het Toscaanse een deel van is: Tot voor kort, zegt hij, had je in het me-

diterrane gebied veel traditionele cultuurlandschappen. Landschappen die waren in te delen van laag naar hoog: eerst de Middellandse Zee, dan de kust en de kustvlakte, vervolgens een gebergte dat omhoog loopt van warm naar koud. Alle klimaatzones met hun eigen produkten. "Onderaan, niet ver van zee, liggen akkers en weiden, omzoomd met dennen en cipressen. Verder landinwaarts wordt het landschap bergachtig en vind je terrassen met wijngaarden en olijfboomgaarden, omgeven door uitgestrekte kastanjabossen. Daarboven rijzen de bergellingen op met hun hakhout, terwijl de hoogste delen, de waterscheidingen, begraasd worden."

Het is een logische volgorde, stelt hij, die voortkomt uit de gegevens van het natuurlijke landschap. "Een prima uitgangssituatie voor de boeren. Elk gebied heeft zijn eigen mogelijkheden, levert zijn eigen produkten: hakhout voor op het vuur, opgaand bos voor timmerhout. In de bossen valt houtskool te branden, te jagen op herten en zwijnen, er zijn kastanjes en andere vruchten te verzamelen. Er zijn boomgaarden van te maken of boomweides met rondscharrelend vee dat zich prettig voelt in de schaduw van de takken."

Een hele tijd ging het goed met deze gemengde landbouw of 'cultura mista'. Er woonden zo weinig mensen, zegt Vos, dat

er volop ruimte en voedsel was voor iedereen. Maar op een gegeven moment groeit de bevolking boven een kritieke grens uit, groter dan het gebied kan hebben. “Voor het cultuurlandschap het begin van het einde.”

ETRUSKEN

Willem Vos heeft niet alleen jaren in Toscane gewoond, maar hij geeft tegenwoordig ook les op Kreta. Of je nou naar Kreta of naar Toscane kijkt, zegt hij, overal in de berggebieden zie je dezelfde tendens van afnemende begrazing en cultuurdruk. Aan de andere kant zie je overal ook nog de gelaagdheid, de afdrucken van heel verschillende tijden, die het landschap in elk gebied weer anders maken.

“Bij Toscane dacht ik: dit is een landschap met een dubbele bodem, hier zit meer achter. Op Kreta ontdekte ik dat je zelfs een driedubbele bodem kunt zien... In beide gevallen liggen er een aantal cultuurlagen over elkaar heen. Op Kreta zie je eerst de hedendaagse Griekse cultuur. Daaronder liggen Turkse, Venetiaanse, Byzantijnse lagen, en helemaal onderaan kun je bij Knossos nog de resten van de Minoïsche beschaving waarnemen. “In Toscane had je de Etrusken, toen kreeg je de Romeinen, de Middeleeuwen met invasies door Longobarden, Saracenen, Franken, Goten en wie niet meer, en vervolgens de Renaissance. Verschillende van die lagen zijn nog aanwijsbaar - in ruïnes en oude landschapselementen. Culturen kennen elkaar maar zelden helemaal uit. “Ook in agrarische zin. In Toscane zie je net als op Kreta bomen die eeuwenlang geknot of gehakt zijn. Bomen weerspiegelen de ontwikkeling van de verschillende cultuurlagen heel goed.”

RENAISSANCE

Wat maakt een landschap als Toscane nu typisch Italiaans?

Toscane is eigenlijk niet specifiek Italiaans, zegt Vos. Het gebied bracht zoveel mensen voort die maatgevend zijn geweest voor de ontwikkeling van de Europese cultuur, dat je bij Toscane beter kunt spreken van Europese Renaissance-cultuur. Toscane is het landschap geweest van Leonardo da Vinci, van Michelangelo, Machiavelli en van Brunelleschi. Het is de streek waar Goethe graag naartoe reisde. In het klooster van Vallombrosa ging Galileo Galilei eind 16e eeuw naar school. Zoals de Engelse dichter John Milton (1608-1674) de bossen van datzelfde Vallombrosa beschreef in zijn beroemde *Paradise Lost*. Vos haalt een fragment uit het gedicht tevoorschijn, waarin je de Toscaanse zomerdag bijna kunt ruiken:

*‘Sweet is the breath of Morn; her rising sweet
With charm of earliest birds; pleasant the Sun
When first on this delightful land he spreads
His orient beams, on herb, tree, fruit and flower
Glistering with dew; fragrant the fertile Earth
After soft showers; and sweet the coming on
Of grateful Evening mild; then silent Night.’*

En dan hebben we Petrarca nog: “Met Petrarca’s beklimming van de Mont Ventoux in 1336 is men gewoon de Renaissance te laten beginnen. Die beklimming is zo’n beetje de eerste bewuste natuurbeschrijving.” En: “Niet toevallig kwam ook Petrarca uit Toscane. Toscane was in essentie een cultuur die verbonden is met het land. Blijkbaar een ideale voedingsbodem voor wie zich bewust wil worden van het milieu waarin hij verkeert.” Het gebied bezat een heel bijzondere kwaliteit, zegt Vos. “Het was rijk aan dieren. In de Apennijnen komen ook nu nog wolven en beren voor.” Interessant is volgens hem ook dat de Toscaanse cultuur in hoge mate een boerencultuur is, in wezen agrarisch is. “Zowel in de eetcultuur als in de normen van de streek wordt altijd verwezen naar het platteland. De lasagna’s en de spaghetti’s zijn produkten van het platteland. Iedereen in de stad heeft een stukje land op het land of heeft er op zijn minst familie wonen. Mensen in de stad gaan de stad uit om te vissen, in het weekend gaan ze de bergen in. Er is een enorme verbondenheid met het platteland.” Dit in tegenstelling tot een land als Nederland, stelt Vos. Met zijn sterke scheiding tussen stad en platteland. Een land waar stad en platteland niets met elkaar te maken hebben. “Wij houden het Groene Hart graag groen.” Onhoudbaar, zo blijkt in de praktijk. Niet dat het land moet verstedelijken, zegt hij er met nadruk achteraan. Maar je moet het wel groene functies geven. “Dan heeft de stad er belang bij dat het groen blijft.”

DIVINA COMMEDIA

Toscane is ook het landschap waar Dante zijn *Divina Commedia* schreef. Zijn Goddelijke Komedie die als volgt begint:

*Op het midden van onze levensweg
bevond ik mij
in een donker woud, omdat ik
van de rechte weg was afgedwaald.
Ach, hoe moeilijk is het
onder woorden te brengen
hoe woest en ruw en
onbegaanbaar dat woud was!
Wanneer ik eraan denk,
slaait mij de schrik weer om het hart.
Want het is zo iets gruwelijks,
dat het de dood nabij komt.*

Willem Vos: “Ik ken dat donkere woud. Het is er nog steeds, het bestaat onder meer uit beuken en sparren. Veel ele-

menten in de *Divina Commedia*: de hel, de louteringsberg, en ook de positieve beelden van het paradijs zijn goed afleesbaar aan het Toscaanse landschap.”

Dus het is al met al een voorbeeldig gebied, dat Toscane?

“Zeker. Maar Dante zegt tegelijkertijd iets anders: ‘Op het midden van onze levensweg bevond ik mij in een donker woud.’ Het midden van je levensweg, dan was je in die tijd een dertiger. Dante werd op zijn zevenendertigste verbannen uit Florence en kwam er nooit meer terug. Wat hij daar doet is het beschrijven van een *mid-life* crisis. Blijkbaar was het beeld van de woeste natuur bedreigend genoeg om de vergelijking gewicht te geven.” Willem Vos wil de negatieve kant van Toscane niet verdonkeremanen: “Dat beeld maakt ons duidelijk, dat je in een mooie omgeving niet altijd gelukkig hoeft te zijn. Er werd heel wat afgeleden. Het beeld van de gelukkige landman is ten dele een vals beeld. Je kunt dat ook fantasistisch zien aan allerlei historische beschrijvingen van bijvoorbeeld Le Roy Ladurie: het was simpelweg hard werken. Je kon de pest krijgen, of er konden ziektes in je kastanjes komen. Dan had je grote problemen. Het leven van houtskoolbranders hoog in de bergen was niet iets om naar te verlangen.”

POLARITEIT

U noemt de Toscaanse cultuur een Renaissance-cultuur... Welke geestesgesteldheid, welke houding is nu typisch Renaissancistisch te noemen? “Een zelfbewuste houding is het in ieder geval. Als je bijvoorbeeld naar de Toscaanse tuinen kijkt, zie je daarin een streven zich van de natuur te onderscheiden. Die geometrische patronen, waarmee men zich tegen de natuur afzet, maken de polariteit mens-natuur zichtbaar. De mens die zegt: ‘Hier ben ik.’ En tegelijk: ‘Wat mooi en bijzonder is de natuur daar buiten mij.’ Met zijn heggen van lokale planten, met zijn potcultuur, van sinaasappelboompjes bijvoorbeeld. Geordend. En goed onder controle.”

Hoe ziet de landbouw eruit?

“Heel kenmerkend is de drie-eenheid akkerbouw, veeteelt en bosbouw. Die drie hadden elkaar op elk niveau nodig. Neem de mediterrane boomweides, in Spanje noemen ze ze *delias*, in Portugal *montados*. Daar vind je eiken waar zes of zeven jaar lang dieren onder grazen. De mest die in die periode valt, maakt de bodem vruchtbaar. Daarna bedrijft de boer één, twee jaar akkerbouw. Intussen haalt hij vruchten en geriefhout van de boom en gebruikt het vee de boom als parasol. “In Toscane heb je dat gemengde bedrijf ook, maar kleinschaliger, op het niveau van het perceel. Op dat perceel staan olijfbomen, en daartussen verbouwt men

Het kasteel van Popri, waar Dante verbleef.

tarwe en groenten tot een periode van braak aanbreekt. Daarna grazen de schapen onder de bomen.

“Op andere plekken uit die gemengdheid zich grootschaliger. Het is net als het Droste-effect. De drie-eenheid bomen, vee en akker heb je op elk niveau. Op het niveau van de boom, van het perceel, van het bedrijf, van het landschap, van de regio.”

VERWEVING

Hoe wijdverbreid is dat patroon van verweving op dit moment nog in de Mediterrane gebieden?

“Er is een razendsnel proces van onthechting gaande. In pakweg vijftig jaar tijd zie je soms negentig procent van het areaal veranderen. Er werken op een bepaald moment in een hele gemeente in de bergen nog maar tien, twaalf mensen in de land- en bosbouw. Tussen de grootschalige bos- en natuurgebieden en de intensieve landbouw blijft een rafelrand over van bedrijven die nog op de oude manier bezig zijn.

“In Toscane werd vroeger het hele landschap gebruikt. Dat is aan het veranderen. Vruchtbare gedeeltes worden nu veel intensiever bebouwd, terwijl de onvruchtbare aan hun lot worden overgelaten. Op

de minder geschikte plekken ‘wint’ de natuur. Tel uit je winst. Tja, als ruige oernatuur voor jou de norm is, dan is het natuurlijk fantastisch als een gebied voor driekwart leegloopt.”

Wat vindt u er zelf van?

“Voor mij ontstaat de ideale natuur tussen net niet te veel en net niet te weinig doen. Dat is net lekker.”

La dolce vita?

“Ja, maar wel een *dolce vita* waarin je niet alleen op je rug ligt, want je moet wel steeds iets doen. Steeds hetzelfde doen op dezelfde plek, maar op elke plek iets anders. Denk aan de zone boven 1000 meter hoogte in de Apennijnen. Met zijn beukenbossen op glooiende

hellingen. Gebruikt als brandbos voor houtskool. Maar ook met zijn wilde zwijnen waarop gejaagd werd. Waar sneeuw werd verzameld die werd ingekuuld, dat weer als ijs werd verkocht in de steden. Allerhande producten kwamen eruit.

“Tegenwoordig zie je juist een beweging

richting monocultuur en bulkprodukten. Wat afbreuk doet aan het karakteristieke van landschappen. Hetzelfde proces van ontmenging als Nederland heeft doorgeemaakt sinds de jaren vijftig.” Nu zie je volgens Vos dan weer een beweging bij ecologen en landbouwkundigen naar menging.

“Wie wil zien wat dat in concreto inhoudt, kan nog altijd terecht in Toscane. Toscane heeft altijd veel meer een cultuur gehad die verbijzondert binnen het bestaande; Nederland een cultuur die vervangt.

“Het bijzondere van het Toscaanse landschap is dat het een mensenlandschap is. Het is een in hoge mate gemaakt landschap. Elke plek is gebruikt. Zeer intensief gebruikt. Elke boom is gebruikt. Een landschap dat zoveel lagen van menselijk gebruik laat zien. Zo’n divers patroon.

Dat is zo bijzonder aan Toscane. Die afwisseling. Die verlies je als je zegt: laat de natuur zijn gang maar gaan.

“Beukenbossen waarin de natuur gewoon zijn gang kan gaan, kunnen heel saai worden. Al die functies samen - het bos, met zijn terrasjes waar houtskool gebrand wordt, zijn schapenweides en zijn bomen voor timmerhout - geven een gebied zijn kenmerkendheid. Maken een gebied herkenbaar.”

AFLEESBAAR

Al gaat de teloorgang van het Toscaanse landschap hem aan het hart, Willem Vos spreekt liever geen negatief oordeel uit over het huidige gebruik ervan:

“Sommige natuur vind ik mooi, en sommige niet; dat geldt ook voor cultuur. In Toscane vind ik de karakteristieke cultuurlandschappen mooi. Maar alles kan nu eenmaal niet blijven zoals het was. Dat is de realiteit. Die arbeidsintensieve,

Links: verlaten weidegrond. Rechts: nog gebruikte weide.

slecht betaalde manier van landbouw heeft zijn tijd gehad, want er is geen mens meer zo gek om al die muurtjes op te blijven stapelen, maandenlang houtskool te branden of achter die schapen aan te gaan rennen als zijn vriendje in een terrasje in de zon zit of in een Fiat rijdt. "Ik wil overigens niet oordelen over de schoonheid van uitgestrekte, moderne akkers, wijngaarden en olijfboomgaarden. Die kunnen ook heel aantrekkelijk zijn. Als dat in één bepaald milieu gebeurt, dan heb ik daar niets op tegen. Maar gaat die homogenisatie over verschillende milieus heen, dan neemt de afleesbaarheid van het landschap enorm af."

Is dat alleen een esthetisch onbehagen van Nederlanders die daar op hun gemak lopen, of is het ook voor de mensen ter plekke vervelend?

"Het moraliseren ligt dan heel snel op de loer, hè? Ik vind het moeilijk om daarover te oordelen. Want wij hebben een vrije keus. Dan denken ze: daar heb je weer zo'n verdomde Nederlander die daar een oordeel over heeft. Wij Nederlanders zijn al zo ontzettend hautain over die dingen. We maken plannen voor heel Europa. En dat doen we dan ook nog genuanceerd, zo van: op Kreta en op Rhodos moet dat zo. Wij stellen even de ecologische hoofdstructuur van Europa vast. Stel dat een Griek hier even kwam vertellen hoe Terschelling eruit zou moeten zien. Dan zouden we vreemd opkijken!"

PANTA RHEI

"De mensen van het platteland in Toscane, maar ook op Kreta of in Spanje, hechten sterk aan hun plek van herkomst. Maar de plekken veranderen, de natuur is voortdurend in beweging. *Pantha Rhei*. En de materiële cultuur verandert. Dat is het landschap buiten ons. Het landschap in ons hoofd, het geheel van normen en waarden, verandert ook. Het beeld buiten ons en het beeld binnen ons, dat beweegt." Willem Vos vindt de Nederlandse discussie over natuur en landschap vaak elitair: "Wij praten hier als Nederlandse stedelingen over het Toscaanse landschap, in termen van goed en kwaad. Dat gebeurt trouwens veel in Nederland. Den Haag bepaalt hoe er over natuur gedacht moet worden. Zo krijg je een heel exclusief, elitair Westnederlands natuurbbeeld. En voorzover Nederland een natuurbbeleid heeft, is dat grotendeels een beleid van de steden."

"Het scheidingsdenken, met enerzijds woeste natuur en anderzijds intensieve landbouw, hebben we daarbij tot norm verheven. Ik pleit voor een herbezinning op het gemengde gebruik van het landschap. Het liefst zowel op perceels-, op bedrijfs- als op landschapsniveau, zodat de landbouw overall is afgestemd op de natuurlijke potentie."

IDEAAL RENTMEESTERSCHAP

De dichter/schrijver Willem van Toorn
over de schoonheid

van de beroemdste aller landschappen.

ommige landschappen zijn zo 'vol', zo rijk aan betekenis, dat je ze bijna als een boek kunt lezen, of als een prentenboek bekijken. Het beroemdste voorbeeld is misschien wel Toscane, het heuvelige landschap van Midden-Italië; niet voor niets is het al eeuwenlang het ideale landschap van steeds nieuwe generaties kunstenaars, schilders zowel als schrijvers en fotografen. Je hoeft niet eens veel van de geschiedenis van het gebied te weten om te zien, of beter gezegd te ervaren, hoe het zijn rijkdom aan vormen heeft gekregen door een eeuwenlange omgang van mensen met de natuur; hoe je, als je door dit landschap reist, je beweegt door lagen van tijd. De binnenwegen waarover je rijdt of loopt zijn soms nog de Romeinse heerwegen, waarvan de loop gedicteerd is door heuvels en dalen die al eeuwen nauwelijks van vorm veranderd zijn; de stadjes op de heuvels kunnen Etruskische poorten hebben die zijn opgenomen in Romeinse of middeleeuwse muren, of in sublieme renaissance-vestingen: de vormen van villa's met de eromheen liggende tuinen en wijn- en olijfgaarden weerspiegelen de opvatting van de ordening van het landschap zoals ze vijf eeuwen geleden werden ontwikkeld; de structuur van de steden, met hun publieke pleinen en imposante openbare gebouwen, laten nog steeds zien hoe tijdens de Renaissance vorm werd gegeven aan de idee van de 'ideale stad'.

Toch is het geen museumlandschap waar je door reist; de autostrada's hebben een nieuw netwerk door het landschap gemaakt, met hun luidruchtige tankstations annex bars en winkels, hun tunnels en gigantische viaducten; de voormalige paleizen herbergen kantoren, winkels, restaurants, in een stad als Siena zelfs het ziekenhuis; de vaak lelijke nieuwbouw- en industriewijken liggen onderaan de heuvels waarvan de oude stadjes de kroon vormen, zoals in Colle Cal d'Elsa. Maar overal zijn dwars door de nieuwe vormen heen de oude te herkennen; soms zijn ze met een bijna achteloos gemak naast elkaar gezet, alsof ze een nooit eindigend gesprek voeren. Een gesprek waar je als bewoner, of als bezoeker aan deelneemt. . .

Veel mensen verwarren landschap met 'natuur', en die verwarring maakt de discussie over de toekomst van het landschap onduidelijk. Natuur is iets anders dan landschap. Natuur, dat zijn de schaarse plekken op de aarde waar de mens zich nog niet mee heeft bemoeid. 'Landschap' betekent een afgekaderd gebied waar minstens de menselijke blik op heeft gerust, maar waar meestal de mens vorm aan heeft gegeven. De natuur, de echte natuur, is veel mensen in wezen vreemd. Een belangrijk streven van onze cultuur is altijd geweest de natuur, de wildernis, terug te dringen en te beheersen. Prachtig is dat te zien op de lunetten, halve-maانvormige schilderijen, die de Vlaamse schilder Giusto Utens in 1599 maakte voor Ferdinando I de' Medici; de schilderijen waren bedoeld voor de villa in Artimino bij Florence, en alle villa's van de Medici-familie zijn erop afgebeeld, met het bijbehorende land. De lunetten geven zo een beeld van het renaissance-ideaal van het landschap: een harmonieus samengaan van natuur en cultuur. Het land is tot aan de horizon minutieus geordend, wijngaarden, tuinen, landerijen, bossen, die in hun zorgvuldige en ontroerende ordening lijken te zeggen: zie hier het ideale rentmeesterschap van de mens over de wereld die hij heeft geërfd.

Willem van Toorn

Uit: Het landschap in 2010. Essays over vormgeving en inrichting, Landinrichtingsdienst, Utrecht, 1994.